

doi: 10.14456/jms.2015.9

บทวิจารณ์หนังสือ :

พัฒนา กิตติอาษา. **สู่วิถีอีสานใหม่.**

สำนักพิมพ์วิภาษา. 2557, 168 หน้า

ธนพฤษภ์ ชามะรัตน์ / Thanapauge Chamaratana

Khon Kaen University thanacha@kku.ac.th

ภาพเขียนสีน้ำมันใบหน้าผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. พัฒนา กิตติอาษา
ปัจจุบันภาพอยู่ที่สาขาวิชาพัฒนาสังคม คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยขอนแก่น (ถ่ายภาพ : ธนพฤษภ์ ชามะรัตน์)

เมื่อเอ่ยนามของอาจารย์พัฒนา กิตติอาษา เชื่อว่าหลายคนในวงการสังคมศาสตร์ โดยเฉพาะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาอย่างมั่งคั่งและชื่นชมในความสามารถของนักวิชาการดาวรุ่งผู้มีชื่อเสียงในระดับนานาชาติ และเป็นหน้าเป็นตาให้กับวงการศึกษไทย ในฐานะผู้ช่วยศาสตราจารย์ประจำภาควิชาเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา คณะศิลปศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยแห่งชาติสิงคโปร์ ซึ่งในอดีตท่านก็เป็น “คนใกล้ตัว” กับสำนักมอดินแดง ในฐานะศิลปศาสตรบัณฑิตเกียรตินิยมอันดับหนึ่ง สาขาพัฒนาชุมชน คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น และผู้เป็นความภาคภูมิใจในฐานะ “คนอีสาน” ด้วยกัน

น่าเสียดายยิ่งนัก ที่อาจารย์พัฒนามีเวลาให้กับวงการศึกษาของภูมิภาคนี้ น้อยนัก ท่านจากพวกเราไปในวัยเพียง 45 ปี โดยทิ้งผลงานทางวิชาการหลายเรื่อง และผลงานชิ้นสุดท้าย คือ หนังสือ “วิถีอีสานใหม่ (Isan Becoming: Agrarian Change and the Sense of Mobile Community in Northeastern Thailand)” ที่ได้ตีพิมพ์หลังการจากไปของอาจารย์ร่วมปี โดยเนื้อหาถูกเผยแพร่ครั้งแรกในรูปแบบเอกสารประกอบการปาฐกถาพิเศษ ในการประชุมวิชาการและงานแสดงมุขิตาจิต เรื่อง “ท้องถิ่นข้ามแดน ข้ามแดนท้องถิ่น : ข้ามพรมแดนความคิด ความรู้ จากท้องถิ่นอีสานสู่สากล” จัดโดยคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ ร่วมกับสถาบันวิจัยศิลปวัฒนธรรมอีสาน มหาวิทยาลัยมหาสารคาม เมื่อวันที่ 6 กันยายน 2555 ก่อนจะได้รับการตีพิมพ์เป็นรูปเล่ม โดยสำนักพิมพ์วิภาษาในอีกสองปีถัดมา

หนังสือเล่มนี้มีเนื้อหารวม 7 บท (หากไม่นับบทนำเสนอ เรื่อง “ความยากกับความอยากของพัฒนา กิตติอาษา” โดยอาจารย์ทวีศักดิ์ และชนิดา เพื่อกสม อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร ซึ่งในที่นี้ผมจะไม่ขอนำมาวิจารณ์แต่ประการใด) โดยทั้งเจ็ดบท ประกอบด้วย บทที่ 1 บทนำ บทที่ 2 สังเขปวิธีวิทยา บทที่ 3 การพัฒนากรอบแนวคิดทฤษฎี บทที่ 4 รื้อสร้างตำนานอีสานเก่า บทที่ 5 จากอีสานถึงสิงคโปร์ : กรณีศึกษาท้องถิ่นข้ามแดน บทที่ 6 อนิจลักษณะของชุมชนอีสานใหม่ และบทที่ 7 บทสรุป ทั้งนี้ เนื้อหาโดยสังเขปของแต่ละบทข้างต้น มีดังต่อไปนี้

เริ่มจากบทนำ อาจารย์พัฒนาท้าทายและชี้ชวนให้ผู้อ่านได้ “ประกบคู่” สองนักคิดนักเขียนร่วมสมัย ซึ่งอาจารย์บอกว่าทำให้ตนตกอยู่ในสภาพเหมือนดังต้องมนต์สะกดมหาระววย นั่นคือ กิลส์ เดอลูซ (Gilles Deleuze) นักปรัชญาแนวจิตวิเคราะห์ชาวฝรั่งเศส และคำพูน บุญทวี ประพันธ์กรขวัญใจคนยากจากภาคอีสาน นักเขียนรางวัลซีไรต์คนแรกของประเทศไทย ก่อนจะเข้าสู่การนำเสนอในประเด็น “อีสานอนิจลักษณะ” อันเป็นเหมือนประเด็นสำคัญของหนังสือเล่มนี้ โดยอาจารย์พัฒนาได้ใช้มโนทัศน์ เรื่อง ความปรารถนา (Desire) ของเดอลูซ มาเป็นกรอบในการนำเสนอ “แรงปรารถนา” ที่ปรับเปลี่ยนไปของชาวอีสานที่

เมื่อสองทศวรรษก่อนคนอีสานต้องการที่จะบีบตัวเองให้เข้าสู่วิถีชีวิตแบบชนชั้นกลางในเมืองกรุง แต่ทว่าเมื่อล่วงเข้าสู่ทศวรรษนี้ ชาวอีสานกลับส่งแรงปรารถนากว้างไกลไปถึงแดนดินถิ่นไกลในต่างประเทศ ทั้งในมิติของการข้ามแดนไปใช้แรงงานและมิติของการแต่งงานข้ามวัฒนธรรม ที่มีติดแรกได้รับการยอมรับว่าเป็นวิถียังชีพเพื่อความอยู่ดีมีสุขของครัวเรือนอีสาน (ดุษฎิ อายุวัฒน์, 2549) รวมถึงในมิติที่สองที่เป็นยุทธศาสตร์สำคัญของสตรีชาวอีสานที่ต้องการแสวงหา “เจ้าชายต่างแดน” ที่ใจดีและกระเป๋านัก ดังที่อาจารย์พัฒนาใช้คำว่า “ตู้เอทีเอ็มเคลื่อนที่” สำหรับครอบครัวอีสาน หลังจากสตรีอีสานบางส่วนมีการปรับเปลี่ยนบทบาทการเป็นเพียง “แม่และเมีย” ออกนอกบ้านมาทำมาหากินสร้างรายได้แก่ครอบครัวเคียงบ่าเคียงไหล่ผู้ชาย ทั้งการเป็นแรงงานรับจ้าง สาวโรงงาน แรงงานภาคบริการความบันเทิง ซึ่งทั้งหมดก็เกิดขึ้นพร้อมภาพของการย้ายถิ่นของคนอีสาน (King, 2008; Sorajjakool, 2013) เมื่อมองในมุมของประสบการณ์นิยมตามแบบของคำพูน บุญทวี ย่อมเห็นภาพการเชื่อมโยงและพัฒนาการของแรงปรารถนาที่ขยับขยายสวนทางกับโลกีย์ที่แคบลงตามกระแสโลกาภิวัตน์ ในบทนี้อาจารย์พัฒนายังนำเรากระโจนเข้าสู่ชุดคำถามของงานชิ้นนี้ว่า เกิดอะไรขึ้นกับชาวบ้านและชุมชนในภาคอีสานในรอบสามทศวรรษที่ผ่านมา “อีสานเปลี่ยนไป...อีหลีป” (อีสานเปลี่ยนไปจริงหรือ) ทำไมจึงเปลี่ยน แล้วมีการเชื่อมโยงกับบริบทเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมวัฒนธรรมอะไรบ้าง และวิชามานุษยวิทยาสังคมวัฒนธรรมร่วมสมัยสามารถอธิบายปรากฏการณ์การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมของภาคอีสานอย่างเป็นเหตุเป็นผลและมีพลังทางวิชาการอย่างไร โดยมีสมมติฐานว่าปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นเกิดจากปฏิสัมพันธ์อันเข้มข้นระหว่าง “ท้องถิ่น” (Local) และ “กระบวนการข้ามชาติข้ามแดน” (Deterritorialization) โดยมีจิตสำนึกและแรงปรารถนาของคนอีสานในการยกระดับคุณภาพชีวิตของตนเองและครอบครัว ที่ผูกพันแนบแน่นกับจิตวิญญาณแห่งการเผชิญโชค และกำหนดชะตากรรมของตนเอง อันเป็นที่มาของวาทกรรม “อีสานอนิจลักษณะ” (Isan Becoming) ที่เน้นความสำคัญของแรงปรารถนา ความเพียรพยายาม และการเคลื่อนไหวเพื่อเปลี่ยนแปลงของชาวอีสาน

ในบทที่ 2 อาจารย์พัฒนาระบุสังเขปวิธีวิทยาของงานชิ้นนี้ไว้อย่างชัดเจนว่าเป็นผลผลิตจากการค้นคว้าวิจัยเอกสารสิ่งพิมพ์ (Documentary Research) เป็นส่วนใหญ่ และเพิ่มเติมข้อมูลจากการสัมภาษณ์แรงงานและแม่บ้านไทยในสิงคโปร์เป็นบางส่วน โดยในงานชิ้นนี้ อาจารย์พัฒนาต้องการพิจารณาพลวัตของชุมชนอีสานภายใต้กรอบเวลาและแนวการศึกษาที่แตกต่างออกไป โดยกำหนดกรอบเวลาการศึกษาไว้ที่ยุคหลังสงครามเย็น (Post-Cold War Era) หรือทศวรรษที่ 1980/2523 จนถึงทศวรรษปัจจุบัน ด้วยเหตุผล 3 ประการ ประกอบด้วย (1) สงครามเย็นเป็นปรากฏการณ์ที่สำคัญของโลกที่ส่งผลกระทบต่องูมิภาคต่างๆ โดยเฉพาะในแง่ของการพัฒนาตามอำนาจของอุดมการณ์ (Ideological Hegemony) ดังนั้น การเกิดขึ้นและสิ้นสุดของสงครามเย็นจึงเป็นเครื่องหมายของยุคสมัยที่มีอาจจะเลยได้ (2) ช่วงเวลาดังกล่าวเป็นรอยแยกทางประวัติศาสตร์ (Historical Rupture) อย่างชัดเจน เพราะหลังสงครามเย็นสถานการณ์ของประเทศในภูมิภาคต่างๆ ของโลกรวมทั้งอินโดจีนเป็นไปอย่างสงบ และเกิดการพัฒนาเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมอย่างแท้จริง และ (3) ช่วงทศวรรษดังกล่าวเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญของกระบวนการผนวกรวมสังคมชุมชนอีสานเข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมระดับชาติ ภูมิภาค และระดับโลกอย่างเข้มข้นและครอบคลุมมิติต่างๆ อย่างไม่เคยมีมาก่อน (Unprecedented and Intensive National, Regional, and Global Integration) ในช่วงท้ายของบทนี้ อาจารย์พัฒนาได้ระบุนิยามของมโนทัศน์ชุมชน ที่ใช้ในการศึกษาชุมชนหมู่บ้านอีสานไว้ 4 ความหมาย และใช้ความหมายดังกล่าวสลับสับเปลี่ยนหมุนเวียนกันไปตามบริบทและเงื่อนไขในงานชิ้นนี้ ได้แก่ การมองชุมชนในแง่ของกายภาพ (Physical Community) การมองชุมชนในจินตนาการ (Imagined Community) การมองชุมชนที่เป็นสนามวาทกรรม (Discursive Community) และการมองชุมชนอนิจลักษณ์ (Becoming Community) ซึ่งเป็นการประยุกต์ใช้มโนทัศน์จิตไร้สำนึก (Unconscious) แรงปรารถนา (Desire) และร่างอนิจลักษณ์ (Becoming Body) ของเดอลูซและคนอื่นๆ อาทิ กัตตารี (Guattari) ซิเซค (Zizek) และกูตไชลด์ (Goodchild) มาอธิบายลักษณะชุมชนหมู่บ้านอีสานท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงที่เชี่ยวกราก จนได้ข้อสรุปว่า

“ชีวิตชุมชนอนิจลักษณ์ คือ ชีวิตทางสังคมที่ผันเปลี่ยนตัวเองและเคลื่อนที่ไปข้างหน้าอยู่ตลอดเวลาติดต่อกับสายน้ำและธารกระแสแห่งกาลเวลาที่ไม่มีวันไหลกลับ”

ในบทต่อมา ซึ่งเป็นการพัฒนากรอบแนวคิดทฤษฎี (Conceptual Framework) อาจารย์พัฒนาเลือกแนวคิดทางทฤษฎีในการวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมวัฒนธรรมในชุมชนหมู่บ้านอีสาน ที่เรียกว่า “ท้องถิ่นข้ามแดน ข้ามแดนท้องถิ่น” จากแนวคิดสังคมวิทยาร่วมสมัย (Contemporary Sociological Theory) 4 แนวคิด ประกอบด้วย (1) แนวคิดกลจักรของแรงปรารถนา (Desiring Machine) และเรือนกายอนิจลักษณ์ (Becoming Body) ของเดอลูซ (2) แนวคิดอำนาจกับการต่อต้าน (Power and Resistance) ของมิเชล ฟูโกต์ (Foucault) (3) แนวคิดผู้กระทำและโครงสร้างเชิงอำนาจ (Agency-Structure/Power) ของแอนโทนี กิดเดนส์ (Giddens) และ (4) แนวคิดอัตลักษณ์ทางสังคม (Social Identity) ของปีเตอร์ เบิร์ก และแจน สเตตส์ (Burke and Stets) เพื่อช่วยทำความเข้าใจการเปลี่ยนแปลงสภาพชุมชนหมู่บ้านอีสานยุคหลังสงครามเย็นได้อย่างมีทิศทางและเป็นระบบมากยิ่งขึ้น โดยเน้นที่กระบวนการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงในระดับโครงสร้างควบคู่ไปกับแรงปรารถนาและความเป็นผู้กระทำของผู้คนในกระบวนการเปลี่ยนแปลง ความรู้สึกนึกคิด จินตนาการ ประสบการณ์ และชีวิตทางสังคมของผู้คนและชุมชนจะต้องไม่ถูกกลืนกลายไปในม่านหมอกอันสลัวทึบของพลังจากโครงสร้าง อันประกอบด้วย กฎระเบียบ และการจัดการเชิงสถาบัน ดังนั้น การศึกษาและวิเคราะห์ชุมชนหมู่บ้านอีสานที่ครอบคลุมและมีพลังควรต้องพิจารณาสภาพความเป็นจริง กระบวนการ ความสามารถ และความคิดสร้างสรรค์ของผู้กระทำในสถานการณ์การเปลี่ยนแปลง โดยเฉพาะการเกิดขึ้นของของปรากฏการณ์ข้ามชาติข้ามแดนในรูปแบบต่างๆ หลังสงครามเย็น

ในบทที่ 4 อาจารย์พัฒนาใช้เป็นพื้นที่ในการก่อสร้างตำนานอีสานเก่า โดยนำเสนอภาพร่างของชุมชนหมู่บ้านอีสานเก่า เพื่อปูพื้นฐานทางประวัติศาสตร์นำไปสู่การทำความเข้าใจกำเนิดและพัฒนาการของวิถีอีสานใหม่ในบทต่อไป อาจารย์พัฒนานำเสนอภาพร่างของหมู่บ้านอีสานเก่าจากการทบทวนเอกสารมากมายหลายชิ้น พบว่า ในช่วงครึ่งศตวรรษที่ 19 อีสานเก่าคือภาพร่างของชุมชน

เศรษฐกิจพึ่งตนเอง และหน่วยการปกครองที่เป็นเขตแดนของรัฐสยามซึ่งมีประวัติศาสตร์และสภาพเศรษฐกิจการเมืองร่วมกับประเทศเพื่อนบ้านอินโดจีน ในฐานะอาณานิคมของฝรั่งเศส มีกลุ่มชาติพันธุ์หลากหลาย เช่น ลาว เขมร ส่วน กูย กุลา อาศัยกระจายอยู่ในรูปแบบการตั้งถิ่นฐานของหมู่บ้านขนาดเล็ก ประมาณ 20-30 ครัวเรือน ทำไร่ ทำนา เก็บของป่า ล่าสัตว์ และทำหัตถกรรมในครัวเรือน และพึ่งพาตนเองจากสภาพธรรมชาติที่โหดร้าย สร้างบ้านแปลงเมือง เพื่อเอาชีวิตรอด ซึ่งสวนทางกับชนชั้นนำชาวสยามในฐานะ “ผู้ปกครอง” กล่าวคือ ในขณะที่ชนชั้นนำสยามต้องการสร้างชาติ สร้างความเป็นปึกแผ่นในพระราชอาณาจักรและต่อสู้กับอิทธิพลของจักรวรรดินิยมตะวันตกที่รุกคืบมาจ่อคอหอยแต่คนอีสานหรือ “ลาว” ในสายตาคนกรุงเทพฯ กลับประสบความยากลำบากในการผลิตและทำมาหากิน ทำให้ชาวอีสานต้องการรายได้ที่เป็นตัวเงินสูง จึงต้องดิ้นรนย้ายถิ่นไปทำงานในมณฑลชั้นในจรดพื้นที่พระนครเพื่อรับจ้างใช้แรงงานในรูปแบบต่างๆ สอดคล้องกับอัตลักษณ์ของ “ลูกอีสาน” ในมุมมองแบบประสบการณ์นิยมของคำพูน บุญทวี ที่ระบุว่าคือการเดินทางเพื่อแสวงโชค ทำมาหากิน และยกระดับคุณภาพชีวิตเป็นหัวใจสำคัญในอัตลักษณ์ทางสังคมของคนอีสานที่สืบทอดกันมาช้านาน ในบทนี้อาจารย์พัฒนายังได้ชี้ชวนให้ผู้อ่านตามติดไปถึงช่วงเวลาในการเป็น “อีสานยุคพัฒนา” ภายใต้บริบทของสงครามเย็น โดยเน้นความสำคัญของยุคสมัยแห่งการพัฒนาของชุมชนหมู่บ้านอีสานภายใต้บริบทของสงครามเย็นในภูมิภาคอินโดจีนหรือดินแดนลุ่มแม่น้ำโขงในปัจจุบัน โดยชี้ว่าสงครามเย็นได้ผลิตสร้าง ความหมายและอัตลักษณ์ใหม่ให้กับภาคอีสานของไทยหลายประการ ไม่ว่าจะเป็น (1) การเป็นพื้นที่ยุทธศาสตร์ทางการเมือง การทหาร เศรษฐกิจ และสังคม (2) การเป็นพื้นที่ปัญหาในเชิงอุดมการณ์ทางการเมืองที่รัฐไทยต้องวางนโยบายในการควบคุมดูแล (3) การวางนโยบายการแก้ไข “ปัญหาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” โดยรัฐไทยด้วยการเอา “การพัฒนาอย่างเข้มข้น” มาเป็นกลยุทธ์ในการแก้ปัญหา (4) การผลิตซ้ำภาพลักษณ์ความด้อยพัฒนาและล้าหลังของภาคอีสาน และ (5) การผลิตซ้ำวาทกรรมการเป็นอื่น (Otherness) ให้กับคนอีสานในรูปแบบต่างๆ เช่น แรงงานอพยพที่มีฐานะต่ำต้อย ชาวนาชนบทผู้ตรอมตรอมกับความยากจน รวมไปถึง

ปรากฏการณ์การกลายเป็น “เมียเช่า-คู่ชา” หรือหญิงขายบริการทางเพศให้กับทหารในฐานทัพอเมริกันในภาคอีสาน อย่างไรก็ตามการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงของชุมชนหมู่บ้านอีสานในช่วงสงครามเย็น ก็แสดงภาพชัดเจนว่าหมู่บ้านอีสานเก่าในฐานะดินแดนภูมิรัฐศาสตร์และประชากรได้ค่อยๆ คลี่คลายกลายมาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐไทยอย่างมั่นคงทั้งทางเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมวัฒนธรรม ภายใต้กระบวนการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว แรงปรารถนาและอัตลักษณ์ของคนอีสานค่อยๆ ปรากฏตัวขึ้นอย่างชัดเจนในทุกด้าน อีสานเริ่มสลัดภาพความล้าหลังและด้อยพัฒนาของตัวเองออกไปช้าๆ พร้อมกับการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย (Modernization) ผ่านกระบวนการพัฒนาต่างๆ

ในบทที่ 5 ที่อาจารย์พัฒนาจั่วหัวว่า “จากอีสานถึงสิงคโปร์ : กรณีศึกษาท้องถิ่นข้ามแดน” เป็นส่วนที่เน้นการนำเสนอรายละเอียดการเปลี่ยนแปลงของหมู่บ้านอีสานหลังยุคสงครามเย็น จากแนวการวิเคราะห์ที่ใช้แรงปรารถนาของผู้คนอีสานผ่านกระบวนการข้ามพรมแดนท้องถิ่น รัฐชาติ และประชาคมโลก ดังคนจนตรอกที่ต้องถีบตัวต่อสู้และก้าวออกไปแสวงหาหนทางรอดของตนเองและครอบครัว (ธนพุกษ์, ดุษฎี และอรนัลดา, 2554) อาจารย์พัฒนาใช้กรณีศึกษาของชุมชนแรงงานและแม่บ้านไทยอีสานในประเทศสิงคโปร์เป็นตัวอย่าง เพื่อแสดงให้เห็นว่าวิถีอีสานใหม่ได้ก่อรูปปรากฏตัว และผลิตสร้างตัวตนและวิถีของผู้กระทำการที่รับมือกับการกดทับของโครงสร้างได้อย่างมีนัยสำคัญ ในบทนี้อาจารย์พัฒนาได้นำเสนอให้เห็นภาพของพลวัตและความซับซ้อนของปรากฏการณ์ท้องถิ่นอีสานข้ามแดนในช่วงหลังสงครามเย็น โดยใช้กรณีของแรงงาน อาหาร ดนตรี และแม่บ้านไทย และไม่เห็นด้วยกับข้อเสนอที่ว่าเกษตรกรอีสานจนตรอก พลวัตการเคลื่อนย้ายข้ามแดนของแรงงานและสตรีอีสาน รวมถึงการมีนวัตกรรมทางสังคมใหม่ๆ ในบริบทชุมชนอีสานจะเป็นตัวทำลายล้างระบบเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมชุมชนเสมอไปในทางตรงกันข้ามอาจารย์พัฒนากลับเชื่อว่าผู้คนเหล่านี้กลับมีศักยภาพพอที่จะผลิตสร้างอัตลักษณ์ และมีมิติสร้างสรรค์ในการเอาตัวรอดในสังคมที่เปลี่ยนผ่าน

ในบทที่ 6 ซึ่งอาจเรียกได้ว่าเป็นส่วนสำคัญที่สุดของหนังสือเล่มนี้ อาจารย์พัฒนาได้ชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนว่าชุมชนหมู่บ้านอีสานใหม่เป็นชุมชนอนิจลักษณะใน

ความหมายที่ว่าอีสานใหม่เป็นวิถีชุมชนที่เปลี่ยนแปลงตัวเองโดยตอบสนองต่อสถานการณ์เศรษฐกิจ การเมือง และสังคมอยู่ตลอดเวลา ชุมชนอีสานไม่เคยปฏิเสธการเปลี่ยนแปลง เพราะทั้งภายในโครงสร้างและจิตสำนึกของคนอีสานมีแรงบันดาลใจและความใฝ่ฝันที่เป็นเชื้อไฟของการเปลี่ยนแปลงที่ทรงพลัง โดยอนิจลักษณะของชุมชนอีสานใหม่ประกอบด้วยเงื่อนไขสำคัญสามประการ ได้แก่ (1) การเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับสภาพแวดล้อมทางกายภาพ เศรษฐกิจ และสังคมวัฒนธรรมแบบใหม่ภายใต้กรอบเวลาและสถานที่เฉพาะ (2) การบังเกิดขึ้นของแรงบันดาลใจ ความรู้สึก และความหมายใหม่ต่อประสบการณ์ชีวิตใหม่ของชนรุ่นใหม่ และ (3) สภาพแวดล้อมใหม่ของอีสานได้เติมเชื้อไฟและความคิดของการเปลี่ยนแปลงสำหรับเคลื่อนไปข้างหน้าอย่างไม่หยุดยั้ง ดังนั้น อนิจลักษณะของอีสานใหม่จึงมีรากฐานอยู่ที่การมองไปข้างหน้า และการเปลี่ยนแปลงอย่างไม่มีที่สิ้นสุด และสำหรับวิถีอีสานใหม่ที่ได้เกิดขึ้นและกำลังดำเนินต่อไปในยุคสมัยหลังสงครามเย็นประกอบด้วยลักษณะสำคัญ 11 ประการ คือ (1) ความหมายใหม่ของพื้นที่ทางภูมิรัฐศาสตร์ อีสานยุคหลังสงครามเย็นที่เปลี่ยนจากดินแดนอันแร้นแค้นล้าหลังมาเป็นทั้งหน้าด่านการพัฒนาของภูมิภาคอินโดจีน การเชื่อมโยงใกล้ชิดกับประเทศเพื่อนบ้าน และสำนักพลเมืองที่ชัดเจนว่าคนอีสาน คือ คนไทย อันเป็นผลลัพธ์ของระบบการศึกษาและโครงสร้างที่มั่นคงของรัฐ (2) การขยายตัวของสาธารณูปโภคครั้งใหญ่หลังยุคสงครามเย็น เป็นปัจจัยสำคัญในการพลิกโฉมหน้าภูมิภาคอีสานให้เข้าถึงการพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น และติดต่อกับรัฐไทยส่วนกลางได้ง่ายขึ้น (3) โครงสร้างประชากรใหม่ที่แตกต่างจากคนอีสานรุ่นก่อนอย่างชัดเจน ซึ่งเป็นผลผลิตของยุคสมัยแห่งการพัฒนาในช่วงสงครามเย็นและนับเนื่องถึงยุคหลังสงครามเย็น ทั้งเรื่องของการมีประชากรในเขตเมืองเพิ่มขึ้น และอายุขัยที่ยืนยาวขึ้น (4) การขยายตัวของเมืองและบทบาทของเมืองชายแดน (5) การขยายตัวของระบบการศึกษาในโรงเรียน บริการสุขภาพ บริการสินเชื่อ และบริการภาครัฐต่างๆ ที่นำไปสู่การพลิกเปลี่ยนโฉมหน้าหมู่บ้านภาคอีสาน (6) พัฒนาการของเกษตรกรรมรูปแบบใหม่ที่พัฒนามาใช้เครื่องจักรกลการเกษตรมากขึ้น เพื่อทดแทนการเปลี่ยนไปทำงานในภาคอุตสาหกรรมของแรงงานคนอีสานรุ่นใหม่ (7) การย้ายถิ่น

แรงงาน ซึ่งแม้จะเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นมานานแล้วในภาคอีสาน แต่ก็ยังดำเนินเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน และมีการขยายวงกว้างออกไปถึงชนข้ามพรมแดนรัฐและภูมิภาค (8) การแต่งงานข้ามวัฒนธรรม ซึ่งกลายมาเป็นปรากฏการณ์สำคัญในบริบทของชุมชนหมู่บ้านอีสาน เพราะเป็นการยกระดับฐานะทางเศรษฐกิจของครอบครัว สะท้อนผลของการย้ายถิ่นของสตรีอีสาน และเป็นการดึงให้หมู่บ้านอีสานให้ใกล้ชิดโลกภายนอกด้วยกระแสโลกาภิวัตน์ และการสั่นคลอนความคิดดั้งเดิมของสังคมอีสานในเรื่องของบทบาทเพศสภาพและการยอมรับทางสังคม (9) ผลกระทบของการขยายตัวของสื่อมวลชนทางเลือก เช่น วิทยุชุมชน ทีวี่ดาวเทียม อินเทอร์เน็ต (10) พลังของการประดิษฐ์สร้างวัฒนธรรมสมัยนิยม โดยผูกติดอัตลักษณ์ของคนอีสานเข้ากับการแสดงออกทางวัฒนธรรม และการมีตัวแทนในระดับสื่อสารมวลชน เช่น ดาราละคร ดาราตลก นักร้องนักดนตรี ผู้สื่อข่าว และ (11) อัตลักษณ์ทางสังคมใหม่ของคนอีสานทั้งในเรื่องทางสังคม และการเมืองที่มีการเปลี่ยนแปลงไปตามบริบทสังคม และพร้อมจะตอบโต้การดูแคลนจากคนนอกที่ยึดติดกับวาทกรรมเก่าๆ เกี่ยวกับอีสาน

ในบทสุดท้ายซึ่งเป็นบทสรุป อาจารย์พัฒนาได้เน้นย้ำในประเด็นของชุมชนอนิจลักษณ์ (Becoming Community) โดยชี้ว่าวิถีชุมชนหมู่บ้านอีสานใหม่เปรียบเสมือนเรือนกายของมนุษย์ที่ต้องเผชิญหน้ากับการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา อาจารย์พัฒนายังสรุปว่าวิถีชุมชนอีสานใหม่เกิดขึ้นและดำเนินไปอย่างเข้มข้นมากที่สุดในช่วงหลังสงครามเย็น ซึ่งเป็นช่วงเวลาของการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจการเมือง และสังคมที่น่าตื่นตาตื่นใจที่สุด ในช่วงเวลาดังกล่าว อีสานพัฒนาตัวเองอย่างรวดเร็ว สลัดภาพของความล้าหลังทึบมิดให้กลายเป็นอีสานที่เป็นศูนย์กลางของยุทธศาสตร์การพัฒนาระดับภูมิภาค ทั้งยังยกระดับคุณภาพชีวิตประชากรแบบก้าวกระโดด และสามารถผนวกตัวเองเข้ากับระบบโลกาภิวัตน์ได้อย่างเข้มข้น หัวใจของวิถีอีสานใหม่ คือ การพัฒนาที่เกิดจากแรงผลักดันและปัจจัยภายในที่เกี่ยวเนื่องกับระบบเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมของชุมชนหมู่บ้านอีสาน ศักยภาพ ความสามารถ ความเพียรพยายามในการต่อสู้ดิ้นรนของคนอีสานมีความสำคัญไม่แพ้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับต่างๆ หรือการ

เปลี่ยนแปลงโครงสร้างจากหน่วยงานภายนอก วิถีอีสานใหม่จึงเป็นความหมายใหม่ ความรู้สึกใหม่ จินตนาการใหม่ และความมั่นใจในอัตลักษณ์ใหม่ ซึ่งมีรากฐานที่ประสบการณ์ทางสังคมของปัจเจกบุคคลและชุมชนอีสาน

จากเนื้อหาโดยสังเขปที่กล่าวถึงในช่วงต้น จะเห็นได้ว่าหนังสือ “วิถีอีสานใหม่ (Isan Becoming: Agrarian Change and the Sense of Mobile Community in Northeastern Thailand)” เป็นความพยายามของอาจารย์พัฒนา ที่จะชี้ให้เห็นถึงพลวัตของการเปลี่ยนแปลงผ่านกระบวนการที่เรียกว่าอนิจจังลักษณ์ โดยมีแรงผลักดันผ่าน “แรงปรารถนา” ภายในจิตใจของคนอีสานที่ถูกโครงสร้างของผู้เหนือกว่ากดทับและเบียดขับจากในอดีตที่ผ่านมา หรือแม้กระทั่งในปัจจุบันที่ยังมีร่องรอยปรากฏให้เห็นอยู่ แต่ในฐานะผู้กระทำการที่มีศักยภาพ และมีพลังผลักดันเพื่อยกระดับคุณภาพชีวิตของตนเองและครอบครัว

ข้อมูลจากเอกสารวิชาการของอาจารย์พัฒนาที่ถูกแปลงสภาพมาสู่หนังสือขนาดพ็อกเก็ตบุ๊กส์ หนา 168 หน้า อาจเรียกได้ว่าเป็นหนังสือที่ไม่หนาและไม่บางจนเกินไป ทำให้อ่านจบไว ประกอบกับการนำเสนอที่วางลำดับให้ชวนติดตาม โดยการลำดับเรื่องราวที่เรียงร้อยเนื้อหาอย่างเป็นระบบ จึงทำให้ผู้อ่านสามารถทำความเข้าใจได้ง่าย แม้จะเป็นผลงานที่มีต้นตอจากงานวิจัยเอกสาร ที่ศึกษาจากการทบทวนเอกสารที่เกี่ยวข้องจำนวนมากและเสริมเติมข้อมูลเชิงคุณภาพจากการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informants) ที่เป็นแรงงานอีสานข้ามชาติที่ร่อนแรมจากครอบครัวในที่ราบสูงมาต่อสู้อันตรายในสิงคโปร์และมีส่วนสร้างประเทศเล็กผู้ทรงอิทธิพลแห่งนี้ผ่านการเป็นแรงงานกัมมาชีพ ซึ่งเปรียบไปก็ไม่แพ้การมีส่วนสร้างพระนครในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นของคนอีสานรุ่นก่อนๆ ผ่านกระบวนการถูกผนวกรวมโดยการเทศรื้อลาว รวมไปถึงการเดินทางไปหารับจ้างทำงานกับ “นายฮ้อย” ในมณฑลส่วนกลางและในพระนคร ภาพสะท้อนของสองเงาอดีต-ปัจจุบันดังกล่าว ล้วนชี้ให้เห็นว่าคนอีสาน เป็นผู้รักการผจญภัย พร้อมทั้งจะก้าวเดินออกจากถิ่นที่อยู่เพื่อแสวงหาชีวิตที่ดีกว่าในถิ่นปลายทาง อันเป็นปัจจัยดึงดูดหลัก (Pull Factor) หรืออีกนัยหนึ่งเพื่อต้องการหลีกเลี่ยงจากความอดอยาก แห้งแล้งทุรกันดาร และความยากจนตกดาน อันเป็นปัจจัยผลักดัน (Push Factor) แต่เหนืออื่นใด โดยธรรมชาติ

ของคนอีสานที่สำคัญซึ่งกลายมาเป็นอนิจลักษณะอีสานใหม่ที่เป็นลักษณะสำคัญที่สุด คือ การมีศักยภาพในการปรับตัวกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น รวมถึงการดึงเอาตนเข้าไปสัมผัสใกล้ชิดกับโลกาภิวัตน์ทั้งทางตรงและทางอ้อม ทำให้คนอีสานมีอนิจลักษณะอีสานใหม่ที่มีชีวิตชีวา และอาจารย์พัฒนามองว่าอนิจลักษณะอีสานใหม่ก็วยังใหม่ไปเรื่อย ๆ เพราะคนอีสานสามารถที่จะเปลี่ยนแปลงตัวเองเพื่อเข้าหาสิ่งใหม่ ภายใต้ “แรงปรารถนา” และ “จิตสำนึกอิสระ” ที่มีคลายความเข้มข้นลงแต่อย่างใด

อย่างไรก็ตาม หลังจากการอ่านงานของอาจารย์พัฒนาทั้ง 7 บท ผมกลับมีความรู้สึกว่าอาจารย์พัฒนายัง “ไปไม่สุด” กับการค้นหาอนิจลักษณะอีสานใหม่ เพราะยังมีประเด็นทางสังคมใหม่ๆ อีกหลายอย่างที่เป็นที่จับตามองของสังคม เช่น การเปิดเผยตัวตนของคนข้ามเพศอีสาน ที่ในปัจจุบันมีมากขึ้นทั้งปริมาณและระดับของการเปิดเผยตัวตน (ปิยลักษณ์, มณีมัย และเยาวลักษณ์, 2554) กรณีนี้ผมไม่แน่ใจว่าอาจารย์พัฒนาเจตนาละเลย (หรืออาจแก้งละเลย) ที่จะกล่าวถึง เพราะการแสดงออกของคนข้ามเพศอีสาน หากพิจารณาแล้วจะพบว่า ก็เป็นสิ่งที่เกิดจากแรงปรารถนาส่วนตัวที่เป็นแรงขับให้ผู้กระทำการหาญกล้าที่จะต่อสู้ต่อรองกับโครงสร้างทางสังคมที่กำกับอยู่โดยทั่วไปเช่นเดียวกับอนิจลักษณะอีสานในกรณีอื่น นอกจากนี้ผมยังมีประเด็นกลางแคลงใจเกี่ยวกับพลังของการประดิษฐ์สร้างวัฒนธรรมสมัยนิยม ที่อาจารย์พัฒนาชี้ว่าเป็นการผูกติดอัตลักษณ์ของคนอีสานเข้ากับการแสดงออกทางวัฒนธรรม และการมีตัวแทนในระดับสื่อสารมวลชน เช่น ดาราละคร ดาราตลก นักร้องนักดนตรี เพราะแม้จะมีการผลิตสร้างวัฒนธรรมสมัยนิยมดังกล่าว แต่บทบาทของวัฒนธรรมอีสานกลับเป็นเพียง “เครื่องเคียง” ของการผลิตสร้างนวัตกรรมทางวัฒนธรรมโดยผู้ผลิตจากส่วนกลาง และแม้แต่ผู้ผลิตส่วนกลางดังกล่าวจะเป็นคนอีสาน แต่เขาก็เลือกที่จะผลิตสร้างนวัตกรรมโดยใช้โครงร่างจากวัฒนธรรมนิยมของส่วนกลาง แล้วใช้อัตลักษณ์อีสาน “โรยหน้า” เพื่อสร้างสีสันบางประการเท่านั้น แต่เมื่อคิดกลับมาอีกด้านหนึ่งผมก็ชักไม่แน่ใจว่าเจตนาการผลิตสร้างนวัตกรรมดังกล่าว จะเป็นเจตนาที่จะผลิตซ้ำเพื่อสร้างกรอบอนิจลักษณะอีสานใหม่ อีกชั้นหนึ่งขึ้นมาหรือไม่ ซึ่งในแง่นี้คงต้องรอเวลาที่จะมีนักวิจัยท่านอื่นมาหยิบไปศึกษาเพื่อยืนยันหรือติดักข้อเสนอของผมนี้ต่อไป

คุณค่าสูงสุดของงานชิ้นนี้สำหรับคนอีสานเช่นผม คือ การยืนยันเอกลักษณ์ของคนอีสาน (Isan Becoming Verify) และสร้างความภาคภูมิใจในความเป็นคนที่อดทน ทำงานหนัก รู้จักปรับตัว และทำไปเพื่อความอยู่รอดของตนเองและครอบครัว ซึ่งทักษะในการปรับตัวรองรับการเปลี่ยนแปลงของชาวอีสานทำให้เราสามารถยืนหยัดอยู่ในกระแสธารแห่งโลกาภิวัตน์ และการพัฒนากระแสหลักที่ถั่งโถมเข้าสู่ชุมชนอีสานอย่างต่อเนื่อง

นอกจากจะมีคุณค่าในฐานะเป็น “เครื่องขยาย” ทางปัญญาสำหรับผู้คนที่ทั้งที่เป็นคนนอกและคนใน “อีสาน” ดังกล่าวแล้ว หนังสือเล่มนี้ยังมีคุณค่าในเชิงทฤษฎีทางสังคมศาสตร์ และคุณค่าต่อการศึกษานโยบายการพัฒนาประเทศไทยอีกด้วย

เมื่อพิจารณาถึงคุณค่าในเชิงทฤษฎี ในฐานะนักสังคมวิทยาน้อยผู้อ่อนพรรษา ผมรู้สึก “ตื่นใจ” กับการหยิบเอาแนวคิด “แรงปรารถนา” (Desire) และเรือนกายอนิจลักษณ์ (Becoming Body) ของเดอลูซ มาใช้เป็นแว่นขยายหลักในการศึกษาครั้งนี้ ร่วมกับแนวคิด “ยอดฮิต” ทางสังคมวิทยาอย่างแนวคิดอำนาจกับการต่อต้าน (Power and Resistance) ของฟูโกต์ แนวคิดผู้กระทำและโครงสร้างเชิงอำนาจ (Agency-Structure/Power) ของกิดเดนส์ (Giddens) และแนวคิดอัตลักษณ์ทางสังคม (Social Identity) ของเบิร์กและสเตตส์ เพื่อช่วยทำความเข้าใจการเปลี่ยนแปลงสภาพชุมชนหมู่บ้านอีสานยุคหลังสงครามเย็น โดยเน้นที่กระบวนการเปลี่ยนแปลงในระดับโครงสร้างควบคู่ไปกับบทบาทของผู้กระทำในกระบวนการเปลี่ยนแปลง แม้ว่าการนำเสนอข้อมูลของอาจารย์พัฒนาจะใช้กรอบของแนวคิดแรงปรารถนา อนิจลักษณ์ และโครงสร้าง-ผู้กระทำ เป็นกรอบหลักในการนำเสนอ แต่ก็ไม่ละเลยที่จะหยิบฉวยเอาแนวคิดที่เหลือเติมเต็มข้อมูลตามบริบทที่ทำการวิเคราะห์ทั้งแนวคิดอำนาจกับการต่อต้าน และแนวคิดอัตลักษณ์ทางสังคม อย่างไรก็ดี ผมยังคิดว่ามีบางจุดที่อาจารย์พัฒนายังไม่สามารถบูรณาการแนวคิดข้างต้นเข้าด้วยกันอย่างแนบเนียน เช่น การใช้แนวคิดอำนาจกับการต่อต้านกับแนวคิดผู้กระทำและโครงสร้างเชิงอำนาจที่ทำดูราวว่าเป็นเรื่องเดียวกันจริงๆ

อีกทั้งการพรรณนาข้อมูลยังมีการใช้คำที่ไม่สม่ำเสมอ เช่น การใช้คำว่า “ชุมชนอีสาน” “หมู่บ้านอีสาน” บางครั้งก็ใช้เป็น “ชุมชนหมู่บ้านอีสาน” ซึ่งผมคิดว่าบางครั้งอาจทำให้ผู้อ่านบางรายเกิดความสับสนและมองไม่เห็นอนิจลักษณะที่แท้จริง ซึ่งอาจารย์พัฒนาต้องการนำเสนอ

ทางด้านคุณค่าต่อการศึกษานโยบายการพัฒนาประเทศไทย แน่นนอนว่าทิศทางในการพัฒนาในปัจจุบันได้เปลี่ยนกระบวนทัศน์ (Paradigm) จากการมุ่งพัฒนาเศรษฐกิจเป็นหลัก หันมาพัฒนาคนและสังคมมากขึ้นในปัจจุบัน จนดูราวกับว่าเมื่อพูดถึงการพัฒนาต้องให้ความสำคัญกับคนและสังคมอย่างสุดโต่งจนลืมหือละเลยที่จะมองการพัฒนาเศรษฐกิจในกรอบของความสมดุลแห่งการพัฒนา อย่างไรก็ตาม ผลงานของอาจารย์พัฒนาน่าจะเป็นอีกหนึ่งงานวิชาการที่จะช่วยให้ผู้กำหนดนโยบายหันมามองการพัฒนาผ่านกระบวนการเปลี่ยนแปลงอนิจลักษณะ โดยอาศัยแรงปรารถนาเป็นเครื่องขับหรือผลักดันให้เกิดการปฏิบัติโดยผู้กระทำการอย่างแท้จริง และผลิตซ้ำความปรารถนาอย่างไม่รู้จัก (Desiring Production) ด้วยแรงปรารถนาดั้งเดิม (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2554) นั่นหมายถึงอนิจลักษณะก็จะถูกผลิตซ้ำเป็นวงจรไม่รู้จบเช่นเดียวกัน ดังนั้น แนวทางการพัฒนาจึงน่าจะเปิดโอกาสให้คนอีสานได้ใช้แรงปรารถนาของตนให้มีส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชนสังคมอีสานของตนต่อไป

ท้ายที่สุดนี้ ผมมีความเชื่อเช่นเดียวกับอาจารย์พัฒนาว่าชีวิตชุมชนอนิจลักษณะ คือ ชีวิตทางสังคมที่ผันเปลี่ยนตัวเองและเคลื่อนที่ไปข้างหน้าอยู่ตลอดเวลาดุจเดียวกับสายน้ำและธารกระแสแห่งกาลเวลาที่ไม่มีความไหลกลับ เช่นเดียวกับสังคมอนิจลักษณะอีสานใหม่ที่มีพลวัตอันเกิดจากการปรับตัวและเปลี่ยนแปลงอย่างมีศักยภาพของคนอีสาน การใช้แรงขับจากแรงปรารถนาและจิตใต้สำนึกเพื่อผลิตสร้างอัตลักษณ์และผลิตซ้ำอนิจลักษณะอีสานใหม่ต่อไป และไม่มีที่สิ้นสุดดังสายน้ำโขงที่ไหลล่องหล่อเลี้ยงผู้คนในแดนดินแห่งสุวรรณภูมิตลอดกาลนาน

เอกสารอ้างอิง

- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. (2554). การเมืองของความปรารถนา. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บ้านพิทักษ์อักษร.
- ดุขฎิ์ อายุวัฒน์. (2549). การย้ายถิ่น: วิถียังชีพเพื่อความอยู่ดีมีสุขของครัวเรือนอีสาน. วารสารมนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์, 23(2), 80-111.
- ธนพฤษช์ ขามะรัตน์ ดุขฎิ์ อายุวัฒน์ และอรันตดา ชินศรี. (2554). หมุดยี่ตคนกระจ่าย : เครือข่ายทางสังคมของนายหน้าแรงงานอีสาน. วารสารสังคมลุ่มน้ำโขง, 7(3), 27-51.
- ปิยลักษณ์ โพธิวรรณ มณีมัย ทองอยู่ และเยาวลักษณ์ อภิชาติวัลลภ. (2554). ร้านเสริมสวย : พื้นที่การสร้างตัวตนของคนข้ามเพศ. วารสารสังคมลุ่มน้ำโขง, 7(2), 75-88.
- King, Victor. (2012). **The Sociology of Southeast Asia: Transformations in a Developing Region**. Hawaii : the University of Hawaii Press.
- Sorajjakool, Siroj. (2013). **Human Trafficking in Thailand: Current Issues, Trends, and the Role of the Thai Government**. Chiang Mai : Silkworm Books.